

ἔρχετο διὰ τὴν τῶν ἀμαρτημάτων ὑπερβολήν. Ἔδει δὲ ταύτην τὴν
βοήθειαν | τάξει τινὶ δοθῆναι, ἵνα διὰ τῶν ἀτελῶν ἐπὶ τὰ τέλεια γένηται f. 155
ἢ ὁδηγία, καὶ διὰ τοῦτο μέσον τοῦ φυσικοῦ νόμου καὶ τοῦ τῆς χάριτος
ἔδει τὸν παλαιὸν νόμον δοθῆναι.

5

XCIX. — Περὶ τῆς διακρίσεως τῶν τοῦ παλαίου
νόμου ἐντολῶν.

1. Πρῶτον, περὶ τοῦτο δείκνυται, ὅτι οὐ μία ἐντολή ἐστὶν ἐν τῇ
παλαιῇ νόμῳ, ἀλλὰ πλείους ὅσον κατὰ τὴν διαφορὰν τῶν πρὸς ἕν τέλος
ταττομένων· τῇ δὲ πρὸς ἕν τέλος τάξει πᾶσα μία ἐστίν. 10

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ παλαιὸς νόμος περιέχει ἠθικὰς ἐντολάς· ὁ γὰρ
παλαιὸς νόμος ἐκ προσθέσεως ἐστὶ τοῦ φυσικοῦ· ὡς γὰρ ἡ χάρις προῦπο-
τίθησι τὴν φύσιν, οὕτω καὶ τὸν θεῖον νόμον δεῖ προῦποτιθέσθαι τὸν φυσικὸν
νόμον· ὁ δὲ φυσικὸς νόμος περιέχει καὶ ἠθικὰς ἐντολάς.

6. Τρίτον, ἔτι ὁ παλαιὸς νόμος ἐνάγει τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν τῶν 15
ἐντολῶν τήρησιν προσκαίροις ἐπαγγελίαις ἢ ἀπειλαῖς, ὡς ἐν πρώτῳ τοῦ
Ἡσαΐου· „Ἐὰν θέλητε καὶ εἰσακούσητέ μου, τὰ ἀγαθὰ τῆς γῆς φάγεσθε· ἐὰν
δὲ μὴ θέλητε μηδὲ εἰσακούσητέ μου, μάχαιρα ὑμᾶς κατέδετα.“

C. — Περὶ τῶν κατ' ἑκάστα γενῶν τῶν ἐντολῶν τοῦ παλαίου. 20

1. Περὶ τὸ πρῶτον δείκνυται, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἀρεταὶ εἰς τὸν τῆς φύσεως
ἀνίkowski νόμον, ὡς ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους, ὅτι· „Ἐθνη, τὰ μὴ
νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιεῖ“.

2. Δεύτερον, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ νόμου περὶ πασῶν εἰσι τῶν
ἐνεργειῶν τῶν ἀρετῶν. 25

3. Τρίτον, ὅτι πᾶσαι αἱ ἠθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ παλαίου νόμου εἰς τὰς
δέκα ἐντολάς ἀναφέρονται τῆς δεκαλόγου· ὁ γὰρ Μωϋσῆς δέκα προθεῖς
ἐντολάς, μετὰ ταῦτα κατὰ μέρος ἀναπτύσσει.

4-7. Τέταρτον, ὅτι δεόντως αἱ τῆς δεκαλόγου ἐντολαὶ διακρίνονται
καὶ ἀριθμοῦνται καὶ τεταγμέναι εἰσίν· ἀρκεῖ δὲ πρὸς τοῦτο ὅτι ἀμέσως 30
εἰσι παρὰ τοῦ Θεοῦ δεδομέναι·

8. Πέμπτον, ὅτι δι' οἰκονομίας μεταβληθῆναι οὐ δύνανται.

9. Ἑκτον, ὅτι ὁ τῆς ἀρετῆς τρόπος οὐχ ὑποπίπτει τῇ ἐντολῇ· τρόπος
δὲ ἐστὶν ἀρετῆς τὸ δικαίως τὰ δίκαια ἐνεργεῖν, καὶ ἀνδρείως τὰ ἀνδρεία.

10. Ἑβδόμον, ὅτι ὁ τρόπος τῆς ἀγάπης οὐχ ὑποπίπτει τῇ ἐντολῇ τοῦ 35
θεοῦ νόμου· εἰ δὲ μή, εἶπετο ἂν τὸ ἔργον τοῦ ἀνθρώπου, ἕπερ καθ' αὐτό
ἐστὶ τοῦ γένους τῶν ἀγαθῶν, | εἰ γίνοιτο ἄνευ ἀγάπης, θανάσιμον εἶναι, f. 157
ὅπερ ἐστὶν ἄτοπον.

17 Is. 1, 19 20 Autre titre dans la marge inférieure de A: Περὶ τῆς δια-
κρίσεως τῶν γενῶν τῶν τῆς παλαιᾶς ἐντολῶν 22 Rom. 2, 14

11. Ὅγδοον, ὅτι δεόντως διακρίνονται αἱ ἄλλαι ἠθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ νόμου παρὰ τὴν δεκάλογον.

12. Ἐννατον, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἐντολαὶ τοῦ παλαιοῦ νόμου οὐ δικαιούσιν, τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους δευτέρας, ὅτι „τὸ γράμμα ἀποκτείνει“.

CI. — Περὶ τῶν ἐνθέων ἐντολῶν καθ' αὐτάς.

1. Περὶ ὃ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ λόγος τῶν ἐνθέων ἐντολῶν συνίσταται ἐν τῷ εἰς τὴν τοῦ Θεοῦ λατρείαν ἀνήκειν· αἱ γὰρ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ ὀρίζουσι τὰς ἠθικὰς ἐν τῇ πρὸς τὸν Θεὸν τάξει, ὡσπερ αἱ δικαιολογικαὶ ὀρίζουσι τὰς ἠθικὰς ἐν τῇ πρὸς τὸν πλησίον τάξει.

2. Δεύτερον, ὅτι αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ τύπος εἰσὶ τινῶν, ὡς ὁ Ἀπόστολος ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς· „Μηδεὶς ὑμᾶς κρινέτω ἐν βρώματι, ἢ πόματι, ἢ μέρει ἐσθῆτος, ἢ νουμενίας, ἢ σαββάτου, ἃ εἰσι σκιά τῶν μελλόντων“.

3. Τρίτον, ὅτι πλείους αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ, ὡς ἐν ὀγδόῳ τοῦ Ὁσέ· „Γράψω αὐτοῖς πολλαπλοῦς νόμους ἐνδον“· καὶ ἐν ἐνδεκάτῳ τοῦ Ἰωβ· „Ἰνα σοὶ δείξω τὰ ἀπόκρυφα τῆς σοφίας, ὅτι πολλαπλοῦς ἐστὶν ὁ νόμος αὐτοῦ“.

4. Τέταρτον, ὅτι αἱ τῶν θείων παραδόσεις ἐν τῷ παλαιῷ νόμῳ δεόντως διήρηνται εἰς τε θυσίας, ἱερὰ μυστήρια καὶ παρατηρήσεις· διὰ μὲν γὰρ τῶν παρατηρήσεων ἐτυποῦτο ἡ ἀναστροφὴ τοῦ λαοῦ τοῦ καινοῦ νόμου· διὰ δὲ τῶν θυσιῶν σημαίνεται ὁ Χριστὸς τεθυμένος, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἅπαντα εἰς τὸν Χριστὸν ἀνήγοντο καὶ τὰ ἐν τῇ καινῇ.

CII. — Περὶ τῆς αὐτῶν αἰτίας.

1. Περὶ ὃ πρῶτον δείκνυται, ὅτι αἱ ἐνθεοὶ ἐντολαὶ ἔχουσιν αἰτίαν, ὡς ἐν τοῖς Ψαλμοῖς· „Ἡ ἐντολὴ Κυρίου τηλαυγής, φωτίζουσα ὀφθαλμοῦς“· τὰ δὲ περὶ τὴν τοῦ Θεοῦ λατρείαν ἐντολαὶ εἰσι τοῦ Θεοῦ· ἀδύνατον δὲ τι εἶναι τηλαυγὲς μὴ, ἔχον αἰτίαν τὴν κατὰ λόγον.

2. Δεύτερον, ὅτι ἔχουσιν αἰτίαν οὐ μόνον τὴν μυστικὴν καὶ σημαντικὴν ἢ προδιατυποῦσαν, ἀλλὰ καὶ τὴν κατὰ τὸ γράμμα.

3. Τρίτον, ὅτι αἱ τῶν θυσιῶν παρατηρήσεις μετὰ λόγου ἦσαν.

4. Τέταρτον, ὅτι καὶ αἱ τῶν ἱερῶν παρατηρήσεις.

5. Πέμπτον, ὅτι καὶ τῶν μυστηρίων αἰτία ἦν εὐλογος.

Τούτων αἱ ἀποδείξεις ὡς σαφεῖς εἰάθησαν, καὶ πρόδηλος ἡ διαίρεσις μόνον τῶν καθέκαστα ἐντολῶν.

4 II Cor. 3, 6

13 Col. 2, 16

17 Os. 8, 12

18 Iob. 11, 6

28 Ps. 18, 9

CVI. — Περὶ τοῦ εὐαγγελικοῦ νόμου ἤτοι τοῦ νέου
καθ' αὐτόν.

f. 157 v

1. Περὶ ὃ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ νέος νόμος οὐκ ἔστι γραπτός. Ὁ γὰρ Παῦλος, ἐν ὀγδόῳ τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐξηγούμενος τίς ἂν εἴη ἡ καινὴ διαθήκη, ἐν τῷ τοῦ Ἱερεμίου ῥητῷ φησί, ὅτι· „Ἦν διαθήσομαι τῷ οἴκῳ Ἰσραὴλ, διδοὺς νόμους μου εἰς διανοίας αὐτῶν, καὶ ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν ἐπιγράψω αὐτούς“. Δεῖ δὲ εἰδέναι, ὅτι ἕκαστον τῶν πραγμάτων, ἐκεῖνο δοκεῖ εἶναι ὅπερ ἄριστόν ἐστιν ἐν ἐκείνῳ, ὡς ἐν ἐννάτῳ τῶν ἡθικῶν· τὸ δὲ ἄριστον ἐν τῷ νόμῳ τῆς καινῆς διαθήκης καὶ ἐν ᾧ ὅλη ἡ τούτου δύναμις συνίσταται, ἡ τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάρις ἐστίν, ἡ διὰ τῆς εἰς Χριστὸν πίστεως διδομένη· προηγουμένως ἄρα ὁ καινὸς νόμος ἡ χάρις τοῦ Πνεύματος ἐστίν· φημί δὲ προηγουμένως, ὅτι ὁ νέος νόμος ἔχει τινὰ προδιατιθέντα πρὸς τὴν τοιαύτην χάριν καὶ πρὸς τὴν τῆς χάριτος χρῆσιν ἀνήκοντα, ἄπερ ὡσπερ τινὰ δευτέραν ἔχουσι χώραν. Οὐκοῦν προηγουμένως μὲν ἐγκείμενός ἐστι, κατὰ δεύτερον δὲ λόγον, γραπτός.

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ καινὸς νόμος δικαιοῖ. Ἐν γὰρ πρώτῳ πρὸς Ῥωμαίους λέγεται· „Οὐ γὰρ ἐπαισχύνομαι τὸ εὐαγγέλιον τοῦ Θεοῦ· δύναμις γὰρ Θεοῦ εἰς σωτηρίαν ἐστὶ παντὶ τῷ πιστεύοντι“· μόνοις δὲ τοῖς δεδικαιωμένοις ἐστὶ σωτηρία.

3. Τρίτον, ὅτι εὐλόγως οὐ δέδοται ἐκ τῆς τοῦ κόσμου ἀρχῆς. Ἐν γὰρ τῷ δεκάτῳ πέμπτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης· „Οὐ πρότερον τὸ πνευματικόν, ἀλλὰ τὸ ψυχικόν“· ὁ δὲ νέος νόμος μάλιστα ἐστὶ πνευματικός. Διὰ δὲ τὸ μὴ ἐξ ἀρχῆς δοθῆναι, οὐκ ἔστι προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ, ἣν ἐν τῇ πρὸς Ῥωμαίους ἀποφάσκει τοῦ Θεοῦ ὁ Ἀπόστολος· τῆς γὰρ χάριτος διὰ τὸ τοῦ προπάτορος ἀμάρτημα ἀνηρημένης ἐκ τοῦ ἀνθρωπίνου δικαίως γένουσι, οἷς δίδοται, διὰ χάριν δίδοται· δέδοται δὲ τοῖς ὑστέροις διὰ τὴν ὀφειλομένην τάξιν.

4. Τέταρτον, ὅτι διαμενεῖ μέχρι τοῦ τέλους τοῦ κόσμου. Ἐν γὰρ τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον εἰρηται· „Οὐ παρελεύσεται ἡ γενεὰ αὕτη, (τουτέστι τῶν πιστῶν κατὰ τὴν Χρυσοστόμου ἐξήγησιν) ἕως οὗ πάντα γένηται ταῦτα“. Ἡ τῶν πιστῶν ἄρα τοῦ Χριστοῦ κατάστασις μενεῖ μέχρι τῆς τοῦ αἰῶνος συντελείας.

Δεῖ δὲ εἰδέναι, ὅτι ἡ τοῦ κόσμου κατάστασις μεταμείβεται ἕνα μὲν τρόπον κατὰ τὴν τοῦ νόμου διαφοράν, ὡς ἡ καινὴ διαθήκη τὴν παλαιάν | διεδέξατο, τὴν ἀτελεῖ ἢ τελεία· οὕτω δὲ οὐδεμίᾳ ἄλλῃ κατάστασις τὴν τῆς καινῆς διαθήκης διαδέχεται, τελειοτάτην οὖσαν, ὅτι ἀμέσως εἰς τὸ ἔσχατον εἰσάγει τέλος· ἕτερον δὲ τρόπον ἀμειψθῆναι δυνατόν, καθὼς διαφόρως ἔχουσιν οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὸν αὐτὸν νόμον, ἢ δηλονότι τελειό-

τερον, ἢ ἀτελέστερον· καὶ οὕτως ἡ κατάστασις τοῦ παλαιοῦ νόμου συνεχῶς μετεβλήθη, ποτὲ μὲν ἄριστα τῶν νόμων φυλαττομένων, ποτὲ δὲ παντελῶς παραβαινομένων. Οὕτω τοίνυν καὶ ἡ κατάστασις τοῦ καινοῦ νόμου μεταμείβεται κατὰ διαφόρους χρόνους καὶ τόπους καὶ πρόσωπα, καθόσον τὴν τοῦ ἁγίου Πνεύματος χάριν τελειότερον ἢ ἀτελέστερον ἔχουσι τινες. Οὐ δεῖ μέντοι ἄλλην τινὰ μέλλουσαν κατάστασιν ἀναμένειν, ἐν ἣ ἄδυνατον τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος τελειώτερον ἐγγενέσθαι ἢ πρότερον δέδοται, μάλιστα τοῖς ἀποστόλοις, οἳ τὴν ἀπαρχὴν τοῦ Πνεύματος ἔλαβον καὶ τῆ χρόνῳ προτέραν καὶ ταῖς ἄλλαις ὑπερβολαῖς, ὡς ἡ ἐξήγησις φησὶν ἐν

10 τῷ ὀγδόῳ πρὸς Ῥωμαίους.

Ἰστέον δὲ εἶ, εἰ καὶ ἐν τῇ παρουσίᾳ ζωῆς τελειοτάτη ἐστὶν ἡ τοῦ εὐαγγελίου κατάστασις, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐν τῇ πατρίδι τυπικὴ ἐστὶ καὶ ἀτελής, ὡς ἡ πρώτη πρὸς αὐτὴν εἶχεν, ἧς ἐλθούσης αὕτη καταργηθήσεται, ὡς ἐν τεσσαρακαιοδεκάτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης· καὶ ὅτι μάταιον, 15 εἴ τις ἀναμένει χρόνον ἄλλον τοῦ Πνεύματος παρὰ τὸν τῶν ἀποστόλων, ἐν τῷ κατὰ Ἰωάννην εἰρημένον, ὅτι „οὐπω ἦν δεδομένον τὸ Πνεῦμα, ὅτι Ἰησοῦς οὐδέπω ἐδοξάσθη“· μετὰ γὰρ τὸ δοξασθῆναι τῇ ἀναλήψει καὶ ἀναστάσει, εὐθύς δέδοται· καὶ ὅτι τὸ Πνεῦμα ἐδίδαξε τοὺς ἀποστόλους πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν περὶ τῶν πρὸς σωτηρίαν ἀναγκαίων, τουτέστι περὶ 20 ὧν δεῖ πιστεύειν καὶ ποιεῖν. Οὐ μὴν ἐδίδαξεν αὐτοὺς πάντα τὰ μέλλοντα ἀποβαίνειν· τοῦτο γὰρ οὐκ αὐτῶν ἦν, ὡς ἐν ταῖς Πράξεσιν· „Οὐχ ὑμῶν ἐστὶ γινῶναι χρόνους ἢ καιρούς, οὓς ὁ Πατὴρ ἔθετο ἐν τῇ ἰδίᾳ ἐξουσίᾳ“.

CVII. — Περὶ τῆς παραθέσεως τοῦ καινοῦ νόμου πρὸς τὸν παλαιόν.

26

1. Περὶ ὃ δείκνυται πρῶτον, ὅτι ὁ νέος νόμος οὐκ ἔστιν ἄλλος παρὰ τὸν παλαιόν. Ἐν γὰρ ἐβδόμῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Μετατιθεμένης τῆς ἱερω- f. 158^v σύνης, ἐξ ἀνάγκης, | φησί, καὶ νόμου μετάθεσις γίνεται.“. Ἡ δὲ ἱερωσύνη τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ καινοῦ νόμου διάφορος δῆπου, ὥστε καὶ οἱ νόμοι δύο 30 καὶ διάφοροι. Ἄλλ' εἰδέναί δεῖ, ὅτι δύο νόμοι διχῶς δύνανται διακρίνεσθαι· ἢ ὡς πρὸς διάφορα τάττοντες τέλη, ὥσπερ ὁ τάττων τὸν ὄσμον ἄρχειν, καὶ ὁ τάττων τοὺς ἀρίστους ἄρχειν τῶν ἐν τῇ πόλει, καὶ εἰςί πάντῃ διάφοροι· ἢ ὡς ὁ μὲν ἐγγύτερον τάττων τοῦ τέλους, ὁ δὲ πορρώτερον, τοῦ αὐτοῦ τέλους ὄντος ἀμφοῖν, οἷον εἰ ἐν τῇ αὐτῇ πόλει· ὁ μὲν τις νόμος 35 κέοιτο τοῖς τελείοις ἀνδράσιν, οἳτινες εὐθύς δύνανται πράττειν τὰ εἰς τὸ κοινὸν ἀγαθὸν ἀνήκοντα· ὁ δὲ τις τοῖς παισίν, οὓς δεῖ μανθάνειν ὅπως τὰ τῶν ἀνδρῶν ἔργα ποτὲ πράττοιεν, ἐφόσον ἅπας νόμος τάττει τὴν τῶν ἀνθρώπων διαγωγὴν ἐν τῇ πρὸς τι τέλος τάξει. Κατὰ γοῦν τὸ πρότερον,

οὐκ ἔστιν ἄλλος νόμος ὁ καινὸς παρά τὸν παλαιόν· ἀμφοῖν γὰρ ἐν τέλος, τὸ ὑποτάττεσθαι τῷ Θεῷ· εἷς δὲ Θεὸς ἐστὶ τῆς παλαιᾶς καὶ τῆς καινῆς διαθήκης, κατὰ τὸ τέταρτον τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Εἷς Θεὸς ἐστίν, ὃς δικαιοὶ περιτομὴν ἐκ πίστεως καὶ ἀκροβυτίαν διὰ τῆς πίστεως. Κατὰ δὲ τὸν δεύτερον τρόπον, ἄλλος καὶ ἄλλος εἰσίν· ὁ μὲν γὰρ παιδαγωγὸς ἦν εἰς τὸν νέον, ὡς ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Γαλάτας· ὁ δὲ τοῦ παλαιοῦ τελείωσις, ὡς ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους ἐστὶ „ἔστι σύνδεσμος τελειότητος“.

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ νέος νόμος ἀναπληροῖ τὸν παλαιόν, ὡς ἐν τῷ πέμπτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον· „Οὐκ ἤλθον καταλῦσαι τὸν νόμον, ἀλλὰ πληρῶσαι.“. Καὶ μετὰ ταῦτα· „Ἰῶτα ἐν, ἢ μία κεραία οὐ μὴ παρέλθοι ἀπὸ τοῦ νόμου, ἕως ἂν πάντα γένηται.“. Ἐν γὰρ τῷ παλαιῷ νόμῳ δύο δύνανται θεωρεῖσθαι· τὸ τέλος καὶ αἱ ἐν τῷ νόμῳ περιεχόμεναι ἐντολαί. Τέλος δὲ παντὸς νόμου, τὸ γίνεσθαι τοὺς ἀνθρώπους δικαίους καὶ ἐναρέτους· ὅθεν καὶ τὸ τέλος τοῦ παλαιοῦ νόμου ἢ δικαίωσις ἦν τῶν ἀνθρώπων, ὃ ποιῆσαι μὲν ὁ νόμος οὐκ ἔδύνατο, προετύπου δὲ μόνον καὶ ἐπηγγείλετο θυσίαις τισὶ καὶ παρατηρήσεσιν· καὶ κατὰ τοῦτο ὁ νέος νόμος ἀναπληροῖ τὸν παλαιόν τῷ δικαιοῦν τῆς δυνάμει τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐν ὀγδόῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Τὸ γὰρ ἀδύνατον τοῦ νόμου, | ἐν ᾧ ἠσθένει διὰ τῆς σαρκός, ὁ Θεὸς τὸν ἑαυτοῦ Υἱὸν πέμψας ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἀμαρτίας, κατέκρινε τὴν ἀμαρτίαν ἐν τῇ σαρκί, ἵνα τὸ δικαίωμα τοῦ νόμου πληρωθῇ ἐν ἡμῖν, τοῖς μὴ κατὰ σάρκα περιπατοῦσιν ἀλλὰ κατὰ πνεῦμα“.

Ἐτι, ὁ νέος νόμος παρίστησιν ὅπερ ὁ παλαιὸς ὑπισχνεῖτο, κατὰ τὸ δεύτερον τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης· „Ὅσαι γὰρ ἐπαγγελίαι Θεοῦ εἰσίν, ἐν αὐτῷ εἰσίν“, τουτέστιν ἐν τῷ Χριστῷ.

Ἐτι, ἀναπληροῖ ὅπερ ὁ παλαιὸς νόμος ἐτύπου, ὡς ἐν δευτέρῳ τῆς πρὸς Κολοσσαεῖς λέγεται, ἐστὶ „αἱ παρατηρήσεις ἦσαν σκιαὶ τῶν μελλόντων, τὸ δὲ σῶμα τοῦ Χριστοῦ“, τουτέστιν ἡ ἀλήθεια εἰς τὸν Χριστὸν ἀνίκει· ὅθεν καὶ ὁ νέος ἀληθείας λέγεται νόμος, ὁ δὲ παλαιὸς σκιάς ἢ τύπου. Τὰς δὲ γε ἐντολάς τοῦ παλαιοῦ νόμου ἀνεπλήρωσεν ὁ Χριστὸς καὶ ἔργοις καὶ διδασκαλίαις· ἔργοις μὲν, ἐν οἷς περιτμηθῆναι ἠθέλησεν καὶ τὰ ἄλλα τηρῆσαι τὰ νόμιμα, ἃ ἔδει κατὰ τὸν καιρὸν ἐκείνον τηρεῖσθαι, ὡς ἐν τετάρτῳ τῆς πρὸς Γαλάτας· „Γενόμενος ὑπὸ νόμον“· τῇ δὲ ἑαυτοῦ διδασκαλίᾳ ἀνεπλήρωσε τὰς ἐντολάς τοῦ νόμου τριχῶς· πρῶτον μὲν ἐκφαίνων τὴν ἀληθῆ τῷ νόμῳ διάνοιαν, ὃ ὀφείλον ἐπὶ τοῦ φόνου καὶ τῆς μοιχείας, ἃς κωλύοντες οἱ γραμματεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι, μόνον τὴν ἕξωθεν πράξιν ἐνόμιζον κωλύεσθαι· ἀλλ' ὁ Κύριος ἀνεπλήρωσε, δεικνύς καὶ τὰς ἐνδον τῶν ἀμαρτημάτων ἐνεργείας δεῖν κωλύεσθαι· δεύτερον,

3 Rom. 3, 30 7 Colos. 3, 14 (non Cor.) 9 Matth. 5, 17 18 Rom. 8, 3
23 II Cor. 1, 20 (non I Cor. 2) 26 Col. 2, 17 32 Gal. 4, 4

δεικνύς ὅπως ἀσφαλέστερον ἂν τις τηροῖ τὸ ὑπὸ τοῦ παλαιοῦ νόμου ὀρισθέν, ὡσπερ ὠρίστο τῷ παλαιῷ μὴ ἐπιορκεῖν· τοῦτο δὲ ἀσφαλέστερον τηρεῖται εἰ παντάπασι τοῦ ὄρκου ἀπέχοιτο, εἰ μήπου δι' αἰτίαν ἀνάγκης· τρίτον, προσθεῖς τινὰς τελειότητος παραινήσεις, ὡς ἐν δεκάτῳ τοῦ κατὰ
 5 Ματθαῖον, ὅτι τῷ εἰρηκότι τὰς ἐντολάς πάσας τοῦ νόμου τηρῆσαι, εἶπεν ὁ Κύριος· „Ἐν σοὶ ὑστερεῖ· εἰ θέλεις τέλειος εἶναι, ὑπαγε, πώλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα“.

Εἰ δὲ καὶ καταργηθῆναι λέγεται ὁ πρῶτος ὑπὸ τοῦ δευτέρου νόμου, τοῦτο ὅσον πρὸς τὰς τυπικὰς παρατηρήσεις εἴρηται· ἡ γὰρ τοῦ μέλλοντος
 f. 159^v δώρου ὑπόσχεσις οὐκ ἔχει χώραν, τῆς ἐπαγγελίας ἤδη | πεπληρωμένης τῇ δόσει τοῦ δώρου.

3. Τρίτον, ὅτι ὁ νέος νόμος περιέχεται ἐν τῷ παλαιῷ. Λέγεται γὰρ ἐν πρώτῳ τοῦ Ἰεζεκιήλ· „Ὁ τροχὸς ἦν ἐν τῷ τροχῷ“, τουτέστιν ἡ νέα διαθήκη ἐν τῇ παλαιᾷ, φησὶν ὁ Γρηγόριος. Διχῶς γὰρ περιέχεται τι ἐν
 15 τινι· ἓνα μὲν τρόπον, ἐνεργεία, ὡσπερ τὸ ἐν τόπῳ ὑπὸ τοῦ τόπου· ἕτερον δὲ τρόπον, ὡς τὸ ἀποτέλεσμα ἐν τῇ αἰτίᾳ, ἢ τὸ τετελεσμένον ἐν τῷ ἀτελεῖ, ὡσπερ τὸ γένος δυνάμει περιέχει τὰ εἶδη, καὶ ὡσπερ τὸ ὅλον δένδρον περιέχεται ἐν τῷ σπέρματι· καὶ οὕτω ὁ νέος νόμος ἐν τῷ παλαιῷ περιέχεται. Ὅθεν ὁ Χριστός, ἐξηγούμενος τὸ τέταρτον τοῦ Μάρκου, ὡσπερ
 20 „πρῶτον ἡ γῆ βοτάνην, εἶτα στάχυν, ἐφεξῆς δὲ πληροῖ κόκκον ἐν τῷ στάχει, φησὶν· πρῶτον φύει βοτάνην, ἐν τῷ τῆς φύσεως νόμῳ· ἐφεξῆς στάχυν, ἐν τῷ τοῦ Μωσέως νόμῳ· εἶτα πλήρη καρπὸν, ἐν τῷ εὐαγγελίῳ.

4. Τέταρτον, ὅτι ὁ νέος νόμος οὐκ ἔστι τοῦ παλαιοῦ βαρύτερος· „Ὁ
 26 γὰρ ζυγὸς μου χρηστὸς, καὶ τὸ φορτίον μου ἑλαφρόν ἐστιν“ ὁ Κύριος εἶρηκεν. Ὅτι· περὶ τὰ τῆς ἀρετῆς ἔργα, περὶ ὧν αἱ τῶν νόμων ἐντολαὶ δίδονται, διπλὴν δυσχέρειαν νοεῖσθαι δυνατόν· μίαν μὲν κατὰ τὰ ἐξωθεν ἔργα, ἃ καθ' αὐτὰ ἔχει τινὰ δυσχέρειαν καὶ βαρύτητα, καὶ ὅσον κατὰ τοῦτο ὁ παλαιὸς νόμος βαρύτερός ἐστι τοῦ νέου πολὺ· πρὸς πλείους γὰρ
 30 ἐξωτερικὰς πράξεις ποιεῖ τοὺς ἀνθρώπους ὑπόχρεως καὶ πολλαπλὰς παρατηρήσεις ἢ ὁ νέος, ὅς παρὰ τὰς τοῦ φυσικοῦ νόμου ἐντολάς ἐλάχιστα προσέθηκεν ἐν τῇ τοῦ Χριστοῦ καὶ τῇ τῶν ἀποστόλων διδασκαλίᾳ· ἑτέραν δὲ δυσχέρειαν, τὴν περὶ τὰς ἐνδον ἐνεργείας νοητέον, οἷον τὸ ἐπιτελεῖν τὸ τῆς ἀρετῆς ἔργον προθύμως τε καὶ ἠδέως, περὶ ἣν δυσχέρειαν ἐστὶ
 35 καὶ ἡ ἀρετή· τῷ γὰρ μὴ ἔχοντι τὴν ἀρετὴν λίαν ἐστὶ τοῦτο δυσχερές, ἀλλὰ διὰ τὴν ἀρετὴν γίνεται ῥάδιον· καὶ οὕτως αἱ ἐντολαὶ τοῦ καινοῦ νόμου βαρύτεραι· ἐν γὰρ τῷ καινῷ νόμῳ κωλύονται αἱ ἐνδον τῆς ψυχῆς

6 Matth. 19, 21 13 Ezech. 1, 16 20 Marc. 4, 28 πληροῖ sic A 21 στάχει
 sic A 24 Matth. 11, 28

κινήσεις, αἰτίνας ἐν τῷ παλαιῷ νόμῳ διαρρήδην οὐκ ἐκωλύοντο ἐπὶ πάντων, εἰ καὶ ἐπὶ τινῶν ἐκωλύοντο, ἀλλὰ καὶ ἐν οἷς ἐκώλυε, τιμωρίαν οὐκ ἐπετίθει· | τοῦτο δὲ ἐστὶ δυσχερέστατον τῷ μὴ ἔχοντι ἀρετήν, ὡς ἐν πέμπτῳ f. 160 τῶν ἡθικῶν φησὶν ὁ Φιλόσοφος, ὅτι τὸ μὲν πράττειν ἄπερ ὁ δίκαιος πράττει βράδιόν ἐστι· τὸ δὲ τοῦτον τὸν τρόπον ἐκείνα ποιεῖν ὄν καὶ ὁ δίκαιος, τουτέστιν ἡδέως τε καὶ προθύμως, δυσχερές ἐστὶ τῷ μὴ ἔχοντι δικαιοσύνην· καὶ ὡς λέγεται ἐν πέμπτῳ τῆς Ἰωάννου πρώτης· „Καὶ αἱ ἐντολαὶ αὐτοῦ βαρεῖαι οὐκ εἰσὶν“, ὡς ἐξηγούμενος Αὐγουστίνος λέγει, ὅτι τῷ μὲν ἀγαπῶντι οὐκ εἰσὶ βαρεῖαι, τῷ δὲ μὴ ἀγαπῶντι καὶ μάλα.

CVIII. — Περὶ τῶν ἐν τῷ καινῷ νόμῳ περιεχομένων.

1. Περὶ ὃ πρῶτον δείκνυται, ὅτι ὁ καινὸς νόμος εὐλόγως κωλύει, ἢ προστάττει τινὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἔργων. Ἐν γὰρ τῷ δωδεκάτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην λέγεται· „Πιστεύετε εἰς τὸ φῶς, ἵνα υἱοὶ φωτὸς γένησθε“· ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ τῆς πρὸς Ἐφεσίους· „Ὡς υἱοὶ φωτὸς περιπατεῖτε“, τουτέστιν 15 ἔργα φωτὸς διαπράττεσθε.

Εἰ δὲ ἀνθυποφέροιτο, ὅτι ὁ μὲν νέος νόμος τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ὡς ἐν τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον, αὕτη δὲ ἐν μόναις ταῖς ἔνδοις ἐνεργείαις ἐστίν, ὡς ἐν εἰκοστῷ ἑβδόμῳ τοῦ Λουκᾶ· „Ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν ἐντὸς ἡμῶν ἐστὶ“· καὶ ἐν τεσσαρακαίδεκάτῳ 20 τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Οὐκ ἐστὶ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βρῶσις καὶ πόσις, ἀλλὰ εἰρήνη καὶ χαρὰ ἐν Πνεύματι ἁγίῳ“· δεύτερον, ὅτι ὁ καινὸς νόμος Πνεύματός ἐστι νόμος, ὡς ἐν ἑβδόμῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Ὅπου δὲ τὸ πνεῦμα Κυρίου, ἐκεῖ ἡ ἐλευθερία“, ὡς λέγεται ἐν τρίτῳ τῆς πρὸς Κορινθίους δευτέρως· οὐκ ἐστὶ δὲ ἐλευθερία ὅπου ὁ ἄνθρωπος ὑπόχρεός ἐστι 25 φυλάττειν, ἢ ἐκφεύγειν τινὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἔργων· πρὸς μὲν τὸ πρῶτον δεῖ λέγειν, ὅτι ἡ τοῦ Θεοῦ βασιλεία ἀρχικῶς μὲν ἐν ταῖς ἔνδοις ἐνεργείαις συνίσταται, ἐπομένως δὲ καὶ ἐν τοῖς ἐξωθεν ἔργοις, ὧν ἄνευ τὰς ἔνδοις ἐνεργείας εἶναι ἀδύνατον, ὡς περ ἀδύνατον εἶναι δικαιοσύνην ἐν ψυχῇ, καὶ εἰρήνην καὶ πνευματικὴν χάραν, ἃ εἰσὶν ἡ ἔνδοις βασιλεία, τῶν ἐξωθεν 30 ἐνεργειῶν μαχομένων αὐταῖς, καὶ διὰ τοῦτο ἐκείνας ἐν τῷ τῆς βασιλείας εὐαγγελίῳ τὰς ἐνεργείας κωλύεσθαι δεῖ, αἱ τῆ βασιλεία τοῦ Θεοῦ μάχονται· τὰ δὲ ἀδιαφόρως ἔχοντα, ὅλον τόδε ἢ ἐκεῖνο τὸ σιτίον ἐσθίειν, οὐκ ἐστὶ βασιλεία Θεοῦ. | Πρὸς τὸ δεύτερον, ἐπεὶ κατὰ τὸν Φιλόσοφον ἐν πρώτῳ f. 160 τῶν μετὰ τὰ φυσικά, ἐλεύθερός ἐστιν ὃς ἐστὶν ἑαυτοῦ αἴτιος, ἐκεῖνος 35 ἐλευθέρως ποιεῖ, ὃς ἀφ' ἑαυτοῦ ποιεῖ· ὁ δὲ ἄνθρωπος ποιεῖ ἐκ τῆς ἕξεως, τῆς τῆ ἑαυτοῦ φύσει οἰκείας, ἐξ ἑαυτοῦ ποιεῖ· ἢ γὰρ ἕξις τρόπον φύσεως

7 I Ioh. 5, 3 14 Ioh. 13, 36 15 Eph. 5, 8 20 Luc. 17, 21 21 Rom. 14, 17
23 II Cor. 3, 17

ἔχει· εἰ δὲ τῇ φύσει ἢ ἕξις ἐμάχετο, οὐκ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἐποίει καθό
 ἔστιν αὐτός, ἀλλὰ κατὰ τινὰ φθορὰν ἐπελθοῦσαν αὐτῷ· ἐπεὶ τοίνυν ἡ
 χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ὡσπερ τις ἕξις ἐν ἡμῖν ἐστίν, ἐνδον ῥυεῖσα
 εἰς ἡμᾶς καὶ πρὸς τὸ ὀρθῶς πράττειν ἡμᾶς κινούσα, ποιεῖ ἡμᾶς ἐλευθέρως
 6 πράττειν τὰ οἰκεῖα τῇ χάριτι· καὶ φυλάττεσθαι τὰ ἐναντία ταύτῃ, οὕτω
 τοίνυν ὁ καινὸς νόμος διχῶς λέγεται νόμος ἐλευθερίας, ὅτι τε οὐκ ἀναγ-
 κάζει ἡμᾶς πρὸς τὸ ποιεῖν ἢ φεύγειν τινὰ, εἰ μὴ τὰ καθ' αὐτὰ ἀναγκαῖα
 πρὸς σωτηρίαν, ἢ μαχόμενα ταύτῃ, ἃ ὑποπίπτουσιν ἢ προστάγματι, ἢ
 κωλύματι· ἀπὸ τοῦ νόμου, καὶ ὅτι ταῦτα τὰ προστάγματα, ἢ κωλύματα
 10 ποιεῖ ἡμᾶς ἐλευθέρως πληροῦν, καθόσον ἐνδοθεν τῆς χάριτος κινούσης
 μετ' ἀγάπης ταῦτα πληροῦμεν. Δι' ἄμφω τοίνυν ταῦτα ὁ καινὸς νόμος
 λέγεται νόμος τελείας ἐλευθερίας.

2. Δεύτερον, ὅτι ἐν τῷ καινῷ νόμῳ ἱκανῶς κείνται πάντα τὰ εἰς
 τὴν ἀνθρωπίνην σωτηρίαν συντείνοντα. Ὁ γὰρ φρόνιμος οἰκοδόμος οὐδὲν
 15 παραλιμπάνει τῶν ἀναγκαίων πρὸς τὴν οἰκοδομήν· τοιούτῳ δὲ ὅμοιος ὁ
 ἀκούων τοῦς λόγους τοῦ Χριστοῦ καὶ ποιῶν, ὡς ἐν τῷ ἐβδόμῳ τοῦ
 Ματθαίου.

Ἔτι, ὁ καινὸς νόμος περὶ ἐκεῖνά ἐστι, δι' ὧν εἰσαγόμεθα εἰς τὴν
 χάριν, ἢ ἄπερ ἐξ ἀνάγκης εἰς τὴν ὀρθὴν τῆς χάριτος χρῆσιν λυσιτελεῖ·
 10 καὶ ἐπεὶ τῆς χάριτος ἐξ ἡμῶν αὐτῶν τυχεῖν οὐ δυνατόμεθα, ἀλλὰ διὰ μόνου
 τοῦ Χριστοῦ, διὰ τοῦτο αὐτός ὁ Κύριος ἐνεστήσατο τὰ μυστήρια, δι' ὧν
 τυγχάνομεν τῆς χάριτος δι' ἑαυτοῦ, ἤγουν τὸ βάπτισμα, τὴν εὐχαριστίαν,
 τὴν τάξιν τῶν διακόνων τοῦ καινοῦ νόμου καταστήσας· ἀποστόλους καὶ
 ἐβδομήκοντα δύο μαθητάς, ἔτι τε μετάνοιαν καὶ γάμον ἀδιαίρετον. Τὸ δὲ
 25 χρίσμα ἐπηγγείλατο διὰ τῆς τοῦ ἁγίου Πνεύματος πέμψεως, καὶ τῇ τούτου
 παραδόσει· λέγονται οἱ ἀπόστολοι ἐλαίῳ τοῦς ἀσθενοῦντας ἀλείφοντες
 f. 161 ὑγιάζειν, | ὡς ἐν τῷ ἕκτῳ τοῦ κατὰ Ἰωάννην λέγεται, ἃ εἰσι τοῦ καινοῦ
 νόμου μυστήρια. Ἡ δὲ ὀρθὴ τῆς χάριτος χρῆσις ἐστὶ διὰ τῶν τῆς ἀγάπης
 ἔργων, ἃ δὴ, καθό εἰσιν ἐξ ἀνάγκης τῆς ἀρετῆς, εἰς τὰς ἴθδικὰς ἐντολάς
 30 ἀντίκουσιν, αἱ καὶ ἐν τῷ παλαιῷ παρεδίδοντο νόμῳ. Ὅθεν, ὅσον κατὰ
 τοῦτο, ὁ νέος νόμος οὐκ ὤφειλε προσθεῖναι τῷ παλαιῷ περὶ τὰ ἐξωθεν
 πρακτέα· ὁ δὲ τῶν ἔργων τούτων διορισμὸς ἐν μὲν τῇ πρὸς τὴν λατρείαν
 τοῦ Θεοῦ τάξει εἰς τὰς παρατηρηματικὰς τοῦ νόμου ἀποφέρεται· ἐν δὲ
 τῇ πρὸς τὸν πλησίον τάξει, πρὸς τὰς δικαιολογικὰς. Καὶ ἐπεὶ οἱ διορισμοί
 35 οὔτοι οὐκ εἰσι καθ' αὐτοὺς ἀναγκαῖοι πρὸς τὴν ἐνδον χάριν, ἐν ᾗ καὶ ὁ
 καινὸς νόμος συνίσταται, διὰ τοῦτο οὐδὲ ὑπὸ ἐντολήν εἰσιν ἐν τῷ καινῷ
 νόμῳ, ἀλλὰ τῇ ἀνθρωπίνῃ κρίσει καταλιμπάνονται· τινὰ μὲν ὅσον κατὰ
 τοῦς ὑποτεταγμένους, ἃ δηλονότι ἰδίως πρὸς ἕκαστον ἀναφέρονται· τινὰ

δὲ πρὸς τοὺς ἄρχοντας, ἢ τοὺς κοσμικούς, ἢ τοὺς πνευματικούς, ἃ περὶ τῆς κοινῆς εἰσὶν ὠφελείας. Οὕτω ταίνυν ὁ καινὸς νόμος οὐδὲν τῶν ἐξωτερικῶν ἔργων ὠφείλε προστάττειν, ἢ κωλύειν, ἢ καθ'αυτὰ ἀνήκει εἰς τὸν τῆς ἀρετῆς λόγον, ὡς μὴ δεῖν φονεύειν, ἢ κλέπτειν καὶ τὰ τοιαῦτα· περὶ τούτων γὰρ ἐν τῷ παλαιῷ νόμῳ διαλαμβάνεται, καὶ τῷ φυσικῷ λόγῳ, ὅς ἐστι κανὼν τῆς ἀνθρωπίνης πράξεως, καταλέλειπται· ὡσαύτως καὶ περὶ καθιερώσεως ναοῦ, ἢ θυσιαστηρίου, ἢ σκεύους, ἢ διασκευῆς ἑορτῶν, ὡς μὴ καθ'αυτὰ ἀναγκαίων πρὸς τὴν θεῖαν χάριν, κατελείφθη τῇ τῶν πιστῶν βουλήσει διαθεῖναι.

3. Τρίτον, ὅτι ὁ καινὸς νόμος ἀνελλιπῶς τὸν ἄνθρωπον ἔταξε περὶ τὰς ἑνδον ἐνεργείας, ὡς Αὐγουστίνος περὶ τῶν ἐν ὄρει τοῦ Κυρίου λόγων φησί· „Κατανοητέον, ὅτι ὁ εἰπὼν· ὁ ἀκούων μου τοὺς λόγους τούτους, ἱκανῶς δεῖκνυσι τὸν λόγον τοῦτον τοῦ Κυρίου πάσαις ταῖς ἐντολαῖς, αἷς ἢ χριστιανικῇ τυποῦται ζωῇ, τέλειον εἶναι“. Καὶ καλῶς φησὶν Αὐγουστίνος· ὁ γὰρ λόγος, ὃν ἐν τῷ ὄρει προῦθηκεν ὁ Κύριος, πάντα τὸν τοῦ χριστιανικοῦ βίου τύπον περιέχει, ἐν ᾧ τελείως αἱ ἑνδον τοῦ ἀνθρώπου κινήσεις τάττονται. Μετὰ γὰρ τὸ διευκρινῆσαι | τὸ τῆς μακαριότητος τέλος καὶ τὴν ἀποστολικὴν ἀξίαν ἐγκωμιάσαι, δι' ὧν τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν κηρυχθῆναι ἐχρήθη, τάττει τὰς ἑνδον τοῦ ἀνθρώπου κινήσεις πρῶτον μὲν ὅσον πρὸς τὰ καθ'αυτὸν· ἐφεξῆς δέ, καὶ πρὸς τὸν πλησίον· ὅσον δὲ πρὸς τὰ καθ'αυτὸν, διπλῶς, κατὰ τὰς ἑνδον δύο τοῦ ἀνθρώπου κινήσεις περὶ τὰ πρακτέα, αἵτινες εἰσὶν ἢ περὶ τὰ πρακτέα κινήσεις καὶ ὁ τοῦ ἀνθρώπου σκοπός· ὅθεν πρῶτον τάττει τὴν τοῦ ἀνθρώπου θέλησιν κατὰ τὰς διαφόρους ἐντολάς τοῦ νόμου, ὥστε δηλονότι ἀπέχεσθαι τινὰ οὐ μόνον τῶν ἐξωθεν ἔργων ἃ εἰσι καθ'αυτὰ κακά, ἀλλὰ καὶ τῶν ἑνδον καὶ τῶν προφάσεων τῶν κακῶν· ἔπειτα τάττει τὸν σκοπὸν τοῦ ἀνθρώπου, διδάσκων ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἃ πράττομεν μήτ' ἀνθρωπίνην δόξαν ζητεῖν, μήτε κοσμικὸν πλοῦτον, ὅπερ ἐστὶν θησαυρίζειν ἐπὶ τῆς γῆς· ἐπομένως δὲ τάττει τὴν ἑνδον τοῦ ἀνθρώπου κίνησιν περὶ τὸν πλησίον, ὥστ' αὐτὸν μὴ προπετῶς, ἢ ἀδίκως κρίνειν, ἢ κατὰ πρόληψιν, οὐχ οὕτω μέντοι περὶ τὸν πλησίον ἀνειμένους ὑπάρχειν ὥστ' ἂν τοῖς ἀναξίοις οὔσι τὰ ἅγια διδόναι· ἔσχατον δὲ διδάσκει τρόπον καθ' ὃν δεῖ τὴν εὐαγγελικὴν διδασκαλίαν πληροῦν, τουτέστιν αἰτοῦντας τὴν θεῖαν βοήθειαν καὶ σπουδάζοντας εἰσελθεῖν διὰ τῆς στενῆς πύλης τῆς τελείας ἀρετῆς· καὶ πανταχόθεν ἀσφαλιζομένους ὥστε μὴ ὑπὸ τῶν ἀπατεῶνων διαφθαρῆναι· καὶ ὅτι ἢ τῶν ἐντολῶν αὐτοῦ τήρησις ἀναγκαία ἐστὶ πρὸς τὴν ἀρετήν, ὡς οὐκ ἀρκούσης μόνης τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως, ἢ τῆς τῶν θαυμάτων ἐνεργείας, ἢ μόνης τῆς ἀκοῆς.

Ἐἰ δὲ τις ἐλλιπῆ λέγοι τὸν κοινὸν νόμον, πρῶτον μὲν ὅτι ἐκ τῆς δεκαλόγου πάσης περὶ τὰ τρία μόνον προσέθηκεν, ἤγουν ἐν τῇ ἀπαγορεύσει τοῦ φόβου, τῆς μοιχείας καὶ τῆς ἐπιορκίας· δεύτερον, ὅτι φύσει ἐνεστὶ

τῷ ἀνθρώπῳ φροντίζειν τῶν πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαίων, καὶ ἡ ἐναντία τῇ φυσικῇ ῥοπῇ ἐντολὴ ἄτοπος, ὁ δὲ Κύριος ἐκώλυε τὸ περὶ τὴν τροφὴν καὶ τὸ ἐνδύμα φροντίζειν· | πρὸς μὲν τὸ πρῶτον δεῖ λέγειν, ὅτι ὁ Κύριος ἐκείνου τοῦ νόμου ταῖς ἐντολαῖς προστίθησιν ἀναπλήρωσιν περὶ ἃς αἱ γραμματεῖς καὶ οἱ φαρισαῖοι οὐχ ὑγιᾶ διάνοιαν εἶχον· τοῦτο δὲ συνέβαινε μάλιστα περὶ τὰς τρεῖς ἐντολάς τῆς δεκαλόγου. Περὶ γὰρ τὴν μοιχείαν καὶ τὸν φόνον ἐνόμιζον μόνην κακωλύσθαι τὴν ἐξωθεν πράξιν, οὐ μὴν καὶ τὴν ἐνδον κίνησιν, ὅ μᾶλλον ἐπίστευον περὶ τὸν φόνον καὶ τὴν μοιχείαν ἢ περὶ τὴν κλοπὴν καὶ τὴν ψευδομαρτυρίαν διὰ τὸ τὴν εἰς τὸν φόνον κίνησιν τῆς ὀργῆς καὶ τὴν τῆς ἐπιθυμίας εἰς τὴν μοιχείαν ἡμῖν ἀμηγέπη παρὰ τῆς φύσεως ἐνεῖναι, οὐ μὴν καὶ τὴν τοῦ ὀμνύειν ὀρεξίν, ἢ τὴν τοῦ ψευδομαρτυρεῖν. Περὶ δὲ τὴν ἐπιορκίαν ψευδῆ ὁρῶσαν εἶχον, πιστεύοντες τὴν μὲν ἐπιορκίαν ἁμαρτίαν εἶναι, τὸν δὲ ὄρκον καὶ διωκτὸν καὶ συνεχῶς δεῖν αὐτῷ χρησθαι· διὰ τὸ δοκεῖν εἰς τὴν θείαν ἀνήκειν αἰδῶ· καὶ διὰ τοῦτο ὁ Κύριος δείκνυσι τὸν ὄρκον μὴ εἶναι διωκτὸν ὡς ἂν ἀγαθόν, ἀλλὰ μᾶλλον βέλτιον εἶναι ἄνευ ὄρκου διαλέγεσθαι, εἰ μὴ τις ἀνάγκη βιάξοιτο. Πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, τὴν ἀναγκαίαν φροντίδα ὁ Κύριος οὐκ ἐκώλυσεν, ἀλλὰ τὴν ἄτακτον· τετραπλῆ δέ ἐστιν ἡ ἄτακτος φροντίς, ἣν δεῖ ἐν τοῖς παροῦσι φυλάττεσθαι· πρῶτον, ἵνα μὴ ἐν τοῖς προσκαίροις τὸ τέλος τιθώμεθα, μήτε τῷ Θεῷ δουλεύειν διὰ τὰ πρὸς τὸ τρέφεσθαι καὶ ἐνδύεσθαι ἀναγκαῖα· ὅθεν εἶπε· „Μὴ θησαυρίζετε ὑμῖν θησαυροὺς ἐπὶ τῆς γῆς“· δεύτερον, ὥστε μὴ οὕτω περὶ τῶν προσκαίρων φροντίζειν ὡς ἂν ἀπελπίζοντας τὴν θείαν βοήθειαν· ὅθεν ὁ Κύριος ἔφησεν· „Οἶδε ὁ Πατὴρ ἡμῶν, ἔτι χηρῶν τούτων“· τρίτον, ὥστε μὴ εἶναι τὴν φροντίδα μετὰ οἰήσεως, θαρροῦντος ἑαυτῷ τοῦ ἀνθρώπου τὰ πρὸς τὸ ζῆν ἀναγκαῖα διὰ τῆς ἰδίας φροντίδος δύνασθαι· προνοεῖν ἄνευ τῆς τοῦ Θεοῦ βοήθειας, ὅπερ ὁ Κύριος ἀναρεῖ διὰ τοῦ τὸν ἄνθρωπον μὴ δύνασθαι προσθεῖναι ἐπὶ τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ· τέταρτον, τὸ τὸν ἄνθρωπον μὴ φθάνειν τὸν καιρὸν τῆς φροντίδος, ὡς ἐκείνου φροντίζοντα ὅπερ εἰς τὴν ἐπιμέλειαν οὐκ ἀνήκει τῷ παρόντος καιροῦ, | ἀλλ' εἰς τὴν τοῦ μέλλοντος· ὅθεν φησί· „Μὴ φροντίζετε περὶ τῆς αὔριον“.

4. Τέταρτον, ὅτι δεόντως παραινέσεις ἢ συμβουλαί τινες ἐν τῷ καινῷ δέδοντα· νόμῳ· αἱ γὰρ τοῦ σοφοῦ φίλου συμβουλαί, ὡς ἐν εἰκοστῷ ἐβδόμῳ τῶν Παροιμιῶν, μεγάλην προξενούσιν ὠφέλειαν· „Μύροις καὶ ποικίλαις ὀσμαῖς ἡδύνηται ἡ καρδία, καὶ ταῖς συμβουλαῖς τοῦ πλησίον γλυκαίνεται ἡ ψυχὴ“· ὁ δὲ Χριστὸς μάλιστα ἐστὶ σοφὸς καὶ φίλος· μεγίστην ἄρα ὠφέλειαν αἱ τούτου συμβουλαί περιέχουσιν καὶ προσήκουσαι εἰσίν, εἰ καὶ τισὶν οὐ συμφέρουσι· διὰ τὴν αὐτῶν ἀνεπιτηδειότητα τῆς διαθέσεως μὴ

21 Matth. 6, 19

23 Matth. 6, 32

30 Matth. 6, 34

34 Prov. 27, 9

ρεπούσης πρὸς αὐτάς· τῆς καὶ ὁ Κύριος αἰεὶ μέμνηται συμβουλευῶν ὡσπερ ἐν τῇ περὶ τῆς ἀκτημοσύνης συμβουλή ἐν ἐννεακαιδεκάτῳ τοῦ κατὰ Ματθαῖον· „Εἰ θέλεις, φησί, τέλειος εἶναι“· καὶ ἐν τῇ περὶ τῆς διηνεκοῦς σωφροσύνης αὐτῶν· „Εἰσὶν εὐνοῦχοι, οἵτινες εὐνούχισαν ἑαυτοὺς διὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ“, ἐπήγαγεν· „Ὁ δυνάμενος χωρεῖν χωρεῖτω“, ὡς καὶ ὁ Ἀπόστολος ἐν ἐβδόμῳ τῆς πρὸς Κορινθίους πρώτης συμβουλεύσας περὶ τῆς παρθενίας· „Πλὴν πρὸς τὴν ὑμετέραν ὠφέλειαν τοῦτο λέγω“, ἐπήγαγεν· „Οὐχ ἵνα βρόχον ὑμῖν ἐπιβάλλω“.

De la grâce.

CIX. — Περὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ ἡγουν τῆς ἔξωθεν ἀρχῆς, καὶ πρῶτον περὶ τῆς ἀνάγκης αὐτῆς. 12

1. Περὶ τοῦτο πρῶτον δείκνυται, ὅτι δυνατόν εἶδέναι τινὰ ἀλήθειαν τὸν ἄνθρωπον καὶ χωρὶς χάριτος. Τὸ γὰρ γινώσκειν τὴν ἀλήθειαν χρήσις 15 τίς ἐστὶν ἡ ἐνέργεια τοῦ νοεροῦ φωτός· κατὰ γὰρ τὸν Ἀπόστολον ἐν πέμπτῳ τῆς πρὸς Ἐφεσίου· „Πᾶν τὸ φανερούμενον φῶς ἐστίν“, πᾶσα δὲ χρήσις κίνησιν τινὰ δηλοῖ, ἀπλῶς λαμβανομένης τῆς κινήσεως, καθὸ τὸ νοεῖν καὶ τὸ θέλειν κινήσεις τινές εἶναι λέγονται, ὡς φησὶν ὁ Φιλόσοφος ἐν τρίτῳ τοῦ περὶ ψυχῆς. Ὁρῶμεν δὲ ἐν ταῖς σωματικοῖς, ὅτι πρὸς τὴν 20 κίνησιν οὐ μόνον αὐτὸ τὸ εἶδος ζητεῖται, ὃ ἐστὶν ἀρχὴ τῆς κινήσεως ἢ τῆς ἐνεργείας, ἀλλὰ καὶ ἡ κίνησις τοῦ πρώτως κινουόντος· τὸ δὲ πρώτως κινοῦν ἐν τῇ τῶν σωματικῶν τάξει· τὸ οὐρανίον ἐστὶ σῶμα· ὅθεν, ὅσον ἂν τελείαν θερμὴν ἔχοι τὸ πῦρ, οὐκ ἂν ἀλλοιωσειεν εἰ μὴ διὰ τῆς κινήσεως τοῦ οὐρανίου σώματος. Φανερόν δὲ ὅτι, ὡσπερ πᾶσαι αἱ σωματικαὶ 25 κινήσεις ἀνάγονται εἰς τὴν | τοῦ οὐρανίου σώματος κίνησιν ὡσπερ εἰς f. 163 τὸ πρῶτον κινοῦν σωματικόν, οὕτω πᾶσα κίνησις, καὶ σωματικὴ καὶ ἀσώματος, ἀνάγονται εἰς τὸν Θεὸν ὡσπερ εἰς πρώτως κινοῦν ἀπλῶς, καὶ διὰ τοῦτο ὅσον ἂν φύσις τις, σωματικὴ ἢ ἀσώματος, τελεία ὑποτεθῆ, οὐ δύναται εἰς τὴν ἑαυτὴν ἐνέργειαν προελθεῖν μὴ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κινουμένη· 30 ἐκείνη δὲ ἡ κίνησις κατὰ τὸν λόγον τῆς ἐκείνου προνοίας ἐστίν, ἀλλ' οὐ κατὰ ἀνάγκην φύσεως, ὡσπερ ἡ κίνησις τοῦ οὐρανίου σώματος· πᾶσα δὲ κίνησις οὐ μόνον ὡς ἀπὸ πρώτου κινουόντος ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἀπὸ πρώτης ἐντελεχείας κατὰ τὴν εἰδικὴν αὐτῆς τελειότητα. Οὕτω τοίνυν ἡ τοῦ νοῦ ἐνέργεια καὶ παντὸς ἄλλου κτιστοῦ ὄντος ἡρτῆται τοῦ Θεοῦ 35 καὶ κατὰ τὰ δύο· ἓνα μὲν τρόπον, καθὸ παρ' αὐτοῦ ἔχει τὸ εἶδος, δι' οὗ

3 Matth. 19, 2 4 Matth. 19, 12 7 I Cor. 7, 35 12 Autre titre à la
marge inférieure de A: Περὶ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καθ' αὐτήν, ὅσον πρὸς τὴν
ἀνάγκην αὐτῆς 17 Ephes. 5, 16

ἐνεργεῖ· ἕτερον δὲ τρόπον, καθόσον ὑπ' αὐτοῦ κινεῖται πρὸς τὸ ἐνεργεῖν. Πᾶν δὲ εἶδος ἐνὸν τοῖς κτιστοῖς πράγμασιν παρὰ τοῦ Θεοῦ ἔχει τὸ δραστήριον πρὸς τινὰ ἐνέργειαν ὠρισμένην, εἰς ἣν δύναται κατὰ τὸ εἶδος, περαιτέρω δὲ οὐ δύναται εἰ μὴ διὰ τινος εἶδους προστεθέντος, ὡσπερ τὸ ὕδωρ οὐ δύναται θερμαίνειν εἰ μὴ θερμανθὲν ὑπὸ τοῦ πυρός. Οὕτω τοίνυν καὶ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς ἔχει τι εἶδος, τουτέστιν αὐτὸ τὸ νοερὸν φῶς, ὅπερ ἐστὶν ἀφ' ἑαυτοῦ ἱκανὸν πρὸς τὴν γνῶσιν τινων νοητῶν, ἐκείνων δηλονότι· ὧν εἰς τὴν γνῶσιν δυνάμεθα καταντῆσαι διὰ τῶν αἰσθητῶν. Τὰ δὲ ὑψηλότερα νοητὰ ὁ ἀνθρώπινος νοῦς γινώσκειν ἀδυνατεῖ, εἰ μὴ ἰσχυροτέρῳ φωτὶ τελειούμενος, ὡσπερ φωτὶ πίστεως ἢ προφητείας, ὅπερ φῶς χάριτος λέγεται, καθόσον ἐστὶ τῆ φύσει προσκείμενον.

Οὕτω τοίνυν ῥητέον, ὅτι πρὸς τὴν γνῶσιν παντὸς ἀληθοῦς δεῖται τῆς θείας βοηθείας ὁ ἄνθρωπος ὥστε εἰς τὴν ἑαυτοῦ ἐνέργειαν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κινεῖσθαι· αὐτὸ δεῖται δὲ νέου τινὸς φωτισμοῦ προστιθεμένου τῷ φυσικῷ φωτὶ πρὸς τὸ γινώσκειν τὴν ἐν πᾶσιν ἀλήθειαν, ἀλλὰ μόνον ἐν τισι, τοῖς ὑπερβαίνουσι δηλονότι τὴν φυσικὴν γνῶσιν. Ἄλλ' ὅμως πολλάκις ὁ Θεὸς παραδόξως | διὰ τῆς αὐτοῦ χάριτος διδάσκει τινὰς καὶ τὰ δυνάμενα γινώσκεισθαι διὰ τοῦ φυσικοῦ λόγου, ὡσπερ ἐνίοτε παραδόξως ποιεῖ τινὰ καὶ ὧν ἡ φύσις δύναται ποιεῖν.

2. Δεύτερον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὐ δύναται θέλειν καὶ ποιεῖν τὸ ἀγαθὸν ἄνευ χάριτος, τοῦ Ἀποστόλου λέγοντος ἐν τῷ ἐννάτῳ τῆς πρὸς Ῥωμαίους· „Οὐκ ἔστι τοῦ θέλοντος, δηλαδὴ τὸ θέλειν, οὔτε τοῦ τρέχοντος τὸ τρέχειν, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ“. Ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἐν τῇ καταστάσει τῆς τελείας φύσεως ἐδεῖτο τῆς θείας χάριτος προστιθεμένης τῇ ἀνθρωπίνῃ δυνάμει καθ' ἑν μόνον, τουτέστι πρὸς τὸ ἐνεργεῖν καὶ θέλειν τὸ ὑπερφυσικὸν ἀγαθόν· φθαρεῖσα δὲ μετὰ τὴν προγονικὴν ἀμαρτίαν, δεῖται πρὸς δύο, ὥστε ὑγιασθῆναι δηλαδὴ τῇ τῆς θείας ἰατρικῆς ἐπικουρίᾳ, ἅτε μὴ παντάπασιν οὕτω φθαρεῖσα ὥστε καὶ τὴν πρὸς τοῦτο δύναμιν ἀποβαλεῖν· καὶ ἔτι ἵνα τὸ ἀγαθὸν τῆς ὑπερφυσικῆς ἀρετῆς ἐνεργῇ, ὅπερ ἐστὶν ἔμμισθον. Ἐπέκεινα δὲ τούτων, ἐν ἑκατέρᾳ τῶν καταστάσεων δεῖται τῆς βοηθείας τῆς παρὰ τῆς θείας χάριτος ὥστε παρὰ τοῦ Θεοῦ κινεῖσθαι πρὸς τὸ τὰ ἀγαθὰ πράττειν.

Εἰ δὲ ἀνθυποφέροιτο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κύριός ἐστι τῶν ἑαυτοῦ πράξεων, καὶ μάλιστα τοῦ θέλειν, οὗ δὲ ἐστὶ κύριος, τοῦτο ἐν τῇ αὐτοῦ ἐξουσίᾳ ἐστὶν· ἔτι, ἕκαστον κακὸν δύναται εἰς τὸ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν, ἢ εἰς τὸ περὶ τὴν ἑαυτοῦ φύσιν· ὁ δὲ ἄνθρωπος καθ' αὐτὸν δύναται ἀμαρτάνειν, ὃ παρὰ φύσιν τῷ ἀνθρώπῳ ἐστὶν· ἔτι, ὁ νοῦς καθ' ἑαυτὸν δύναται γινώσκειν τὸ ἀληθές· τέλος δὲ τῆς θελήσεως τὸ ἀγαθόν, ὡς τοῦ νοῦ τὸ ἀληθές,

ὥστε καὶ τὸ συμπέρασμα· ῥητέον ἂν εἶη πρὸς μὲν τὸ πρῶτον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος κύριός ἐστι τοῦ αἰρεῖσθαι διὰ τὴν τοῦ λόγου ἐλευθερίαν, οὐ μόντοι γε τοῦ κυροῦν, ἀλλὰ δεῖ τὸ αὐτεξούσιον τοῦ ἀνθρώπου ὑπό τινος ἔξωθεν ἀρχῆς κινεῖσθαι· ὑπὲρ τὸν ἀνθρώπινον νοῦν, ἢ ἐστὶν ὁ Θεός, εἰ καὶ ὁ νοῦς ὑγιής ἦν τοῦ ἀνθρώπου, πολλῶ μᾶλλον μετὰ τὴν ἀμαρτίαν, ὅτε κωλύεται τοῦ ἀγαθοῦ διὰ τὴν τῆς φύσεως φθοράν· πρὸς δὲ τὸ δεύτερον, ὅτι ἕκαστον τῶν κτιστῶν ὡς ἐτέρωθεν ἐστὶν, οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, οὕτω καὶ ὑπ' ἄλλου συντηρεῖται· ἐν τῷ ἀγαθῷ τῷ οἰκείῳ τῇ φύσει· δύναται δὲ δι' ἑαυτὸ ἀποπίπτειν τοῦ ἀγαθοῦ, ὡσπερ καὶ τοῦ εἶναι, εἰ μὴ συντηροῖτο θεόθεν. Οὐκοῦν τὸ ἀμαρτάνειν, ὅπερ ἀσθενεῖν ἐστὶ περὶ τὰγαθόν, | οἰ- f. 164
κειότερον συμβαίνει τῷ ἀνθρώπῳ δι' ἑαυτὸν ἢ τὸ θέλειν τὸ ἀγαθόν καὶ τυγχάνειν αὐτοῦ· πρὸς δὲ τὸ τρίτον, εἰ καὶ τὸ ἀληθές οὐ δύναται γινώσκειν ὁ ἄνθρωπος ἄνευ τῆς θείας βοηθείας, ἀλλ' ἔμως καὶ ἡ φύσις διὰ τῆς ἀμαρτίας μᾶλλον ἐφθάρη κατὰ τὴν τοῦ ἀγαθοῦ ἔφεσιν ἢ κατὰ τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς.

3. Τρίτον, ὅτι δύναται ὁ ἄνθρωπος διὰ τῶν ἑαυτοῦ φυσικῶν ἀγαπᾶν τὸν Θεὸν ὑπὲρ πάντα καὶ ἑαυτὸν· τὸ γὰρ ὑπὲρ πάντα τὸν Θεὸν ἀγαπᾶν συμφυές ἐστὶν οὐ τῷ ἀνθρώπῳ μόνον οὐδὲ πάσῃ τῇ λογικῇ κτίσει, ἀλλὰ καὶ παντὶ κτίσματι, καὶ ἀλόγῳ καὶ ἀψύχῳ, κατὰ τὸν ἐκάστῳ ἀρμόττοντα τῆς ἀγάπης τρόπον· ἀγαπᾶ δὲ ἕκαστον καὶ ἐφίεται ἢ πέφυκεν. Εἰ γοῦν 20 τὸ τοῦ μέρους ἀγαθὸν διὰ τὸ τοῦ ὅλου ἐστίν, φύσει ἕκαστον τῶν ὄντων ἀγαπᾶ τὸ ἴδιον ἀγαθὸν διὰ τὸ τοῦ ὅλου καὶ παντὸς ἀγαθὸν καὶ τέλος, ὅπερ ἐστὶν ὁ Θεός· ὁ φησὶ Διονύσιος ἐν τῷ περὶ θείων ὀνομάτων, ὅτι πάντα πρὸς τὸν ἑαυτοῦ ἔρωτα ὁ Θεὸς ἐπιστρέφει· τοιοῦτος καὶ ὁ ἄνθρωπος πρὸ τῆς ἀμαρτίας ἦν· φθαρείσης δὲ τῆς φύσεως, δι' ἀσθενείαν τῆς λογικῆς 26 θελήσεως μᾶλλον βούλεται τὸ ἴδιον ἀγαθόν, εἰ μὴ τῇ χάριτι τοῦ Θεοῦ ὑγιασθεῖν· ὥστε πρῶτον μὲν ἔδειτο τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας ὡς κινούσης μόνον πρὸς τὴν ὑπὲρ πάντα ἀγάπην τοῦ θείου, νῦν δὲ ὡς θεραπευούσης καὶ ὑγιαζούσης καὶ ὡς ἐν προσθήκῃ τῶν φυσικῶν ἀγαθῶν.

4. Τέταρτον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄνευ χάριτος οὐ δύναται δι' ἑαυτοῦ τὰς 30 ἐντολάς τοῦ νόμου πληροῦν. Κατὰ μὲν γὰρ τὴν οὐσίαν τῶν ἔργων ἐν τῇ ἀκεραιότητι τῆς φύσεως ἠδύνατο ταύτας πληροῦν· εἰ δὲ μή, ἡμάρτανεν ἂν· τὸ γὰρ ἀμαρτάνειν τὸ παραβαίνειν ταύτας ἐστίν· φθαρείσης δὲ τῆς φύσεως, οὐκ ἂν δύναίτο ἄνευ χάριτος. Κατὰ δὲ τὸν τρόπον τοῦ πράττειν, τουτέστι πρὸς τὸ ἐξ ἀγάπης ταύτας ποιεῖν, ἐν ἑκατέρῃ τῇ καταστάσει 36 προσδεής ἐστὶ τῆς θείας χάριτος κινούσης. Τὸ δὲ αὐτεξούσιον οὐ προσίσταται· ὁ γὰρ δυνάμεθα μετὰ τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας, δι' ἡμῶν αὐτῶν δυνάμεθα, καὶ οὐκ ἐστὶν ἀπλῶς ἡμῖν ἀδύνατον, ὡσπερ καὶ ἂ διὰ τῶν φίλων δυνάμεθα. Ὅθεν Ἰερώνυμος λέγει, ὅτι οὕτως ἡμέτερόν ἐστι | τὸ f. 164
αὐτεξούσιον, ὡς λέγειν ἡμᾶς αἰεὶ δεῖσθαι τῆς τοῦ Θεοῦ βοηθείας.